

مقایسه تجربی معیارهای دین‌داری از نظر روحانیان و دانشگاهیان

سیدحسین سراج‌زاده^۱

محمدصدیق محمدی^۲

تاریخ دریافت: ۱۳۸۹/۷/۲۷

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۰/۰۴/۱۵

چکیده

در این مقاله معیارهای دین‌داری از نظر روحانیان و دانشگاهیان مورد بررسی قرار گرفته و مقایسه می‌شود. منظور از معیارهای دین‌داری، مبنایی است که بر اساس آن درباره دین‌داری خود یا دیگران داوری می‌شود.

با استفاده از نظر وبر در مورد رابطه شرایط اجتماعی با تفاسیر و تعبیر دینی و نیز نظریه‌های عرفی‌شدن و با توجه به ویژگی‌های اجتماعی دو گروه مورد مطالعه، از جمله ارتباط بیشتر دانشگاهیان با نهادهای علمی و ارزش‌های مدرن، این فرضیه مطرح شد که روحانیان و دانشگاهیان معیارهای متفاوتی برای داوری درباره دین‌داری دارند و دانشگاهیان تأکید بیشتری بر جنبه‌های عام اخلاقی و تأکید کمتری بر جنبه‌های مناسکی، جمعی و اخلاق شرعی یا فقهی دارند. با استفاده از پرسشنامه‌ای که بر اساس یک مدل دین‌داری چندبعدی طراحی شد، نظر پاسخگویان درباره میزان اهمیت معرف‌های مختلف ابعاد دین‌داری برای داوری درباره دین‌داری افراد پرسیده شد.

یافته‌های پژوهش نشان داد که دانشگاهیان و روحانیان در معیارهای دین‌داری مورد نظر خود، تأکید متفاوتی بر ابعاد مختلف دین‌داری دارند. درحالی‌که از نظر روحانیان، تمامی ابعاد دین‌داری دارای اهمیت زیاد و تقریباً یکسانی بودند، دانشگاهیان تأکید ویژه‌ای بر جنبه‌های عام اخلاقی داشتند.

واژه‌های کلیدی: دین، معیار دین‌داری، عرفی‌شدن، روحانیان، دانشگاهیان.

مقدمه

تصور بر این است که جامعه‌شناسی دین با دو مسئله اساسی سروکار دارد که مبنای شکل‌گیری آن را توجیه می‌کند: یکی اینکه «چرا باورداشت‌ها و عملکردهای مذهبی چنین نقش تعیین‌کننده‌ای در فرهنگ و جامعه دارند و دیگر اینکه چرا این باورداشت‌ها و عملکردهای مذهبی، صورت‌های گوناگونی به خود می‌گیرند» (همیلتون، ۱۳۷۷: ۲-۱).

در ادبیات نظری جامعه‌شناسی دین به طور کلی عقیده بر این است که بین شرایط اجتماعی و گرایش‌ها و تعبیر و تفاسیر دینی رابطه وجود دارد و حوزه نظری این ادبیات، تصویری کلی از این رابطه را ترسیم می‌کند (والتر، ۱۹۸۷^۱). اما این گرایش نظری کمتر مورد آزمون و واکاوی قرار گرفته و این سؤال همچنان به قوت خود باقی است که میان شرایط گوناگون اجتماعی و گرایش‌ها و تعبیر و تفاسیر دینی چه نوع رابطه‌ای برقرار است و شکل و شدت آن چگونه است (واخ، ۱۳۸۰: ۲۲۹).

علاوه بر این به نظر می‌رسد گروه‌های اجتماعی مختلف، تفسیرها و تعبیرهای متفاوتی از دین و دین‌داری داشته باشند و چه بسا آنچه به نظر یک فرد، نشانه قطعی دین‌داری و التزام دینی است می‌تواند در نظر فرد دیگری اهمیت ناچیزی در تعریف دین‌داری داشته باشد. پرسش بنیادین این پژوهش این است که آیا افراد در گروه‌ها و شرایط اجتماعی برای دین‌دار دانستن خود یا دیگران بر ابعاد متفاوتی از دین‌داری تأکید می‌کنند؟ و یا به عبارتی معیارهای متفاوتی برای داوری درباره دین‌داری دارند؟

مطالعه حاضر این پرسش را در نمونه‌ای از روحانیان و دانشگاهیان بررسی می‌کند. مطالعه این موضوع در این دو گروه از دو جنبه حائز اهمیت است: از یک طرف آزمونی است جزئی برای این گرایش نظری در جامعه‌شناسی دین که شرایط اجتماعی با تفاسیر و تعبیر دینی یا اصطلاحاً تعین اجتماعی فهم دینی ارتباط دارند، و از طرف دیگر، به شناخت جنبه‌هایی از تلقی و فهم دینی دو گروه مرجع مهم در جامعه ایران یعنی دانشگاهیان و روحانیان، کمک می‌کند. این دو گروه، علاوه بر اهمیت نقش و جایگاهشان به عنوان دو گروه مرجع مهم در جامعه ایران، ارتباط ویژه‌ای نیز با مسئله دین و دین‌داری دارند. روحانیان مفسران و مبلغان رسمی دین هستند و معمولاً حافظان و پاسداران سنت دینی و دین سنتی بوده‌اند؛ استادان دانشگاه نیز به عنوان سرکاروان‌های رشد علمی در نهادهای علمی جدید دیده می‌شوند که با عقلانیت

مدرن که در جامعه‌شناسی دین عامل مهمی در ایجاد تحول در نهاد دین، فهم دینی و نقش دین در جامعه به حساب می‌آید (اینگلهارت، ۱۳۸۷: ۲۴-۲۳ و هربرت، ۲۰۰۳: ۴۲-۴۰) ارتباط وثیقی دارند. این نسبت‌ها بر اهمیت موضوع این تحقیق می‌افزاید، چراکه ممکن است تفاوت مشاهده‌شده در دو گروه مورد مطالعه را بتوان به نوعی بازنمای تفاوت تلقی از دین در دنیای سنتی و جدید هم به حساب آورد.

همچنین لازم به ذکر است که امروزه در جامعه ما مباحث مربوط به انواع دین‌داری در میان عالمان و روشنفکران دینی و جامعه‌شناسان، بحث مهم، پُردامنه، و پُرمناقشه‌ای است (سروش ۱۳۷۷ و ۱۳۷۸؛ ملکیان ۱۳۷۸؛ مجتهد شبستری ۱۳۸۳؛ میرسندهی ۱۳۸۳؛ نیک‌پی، ۱۳۸۰). با توجه به اینکه یکی از محورهای عمده این‌گونه مباحث، مقایسه دیدگاه عالمان دین و روشنفکران و متفکران از دین است، تحقیقی جامعه‌شناسانه و تجربی درباره معیارهای دین‌داری از نظر روحانیان و دانشگاهیان می‌تواند تا حدی بر دانش واقعی ما در این زمینه هم بیافزاید.

زمینه نظری

نظریه‌پردازان زیادی به بحث از رابطه شرایط اجتماعی با دین و دین‌داری پرداخته‌اند، به عنوان مثال، بر اساس نظر مارکس، «تقسیم جامعه به طبقات گوناگون، جهان‌بینی‌های سیاسی، اخلاقی، فلسفی و مذهبی گوناگون را به دنبال دارد» (کوزر، ۱۳۸۰: ۸۲-۷۸). به عقیده او، دین و دین‌داری برای طبقات مختلف اجتماعی معنا و کارکرد متفاوتی دارد و این تفاوت با وضع و جایگاه آنها در نظام طبقاتی و نیز رابطه‌شان با ابزار تولید قابل تبیین است (جانسون، ۱۹۸۸: ۱۵۶).

به نظر دورکیم جامعه و دین از یک گوهرند و حیات دینی نوعی شکل اعلا و خلاصه حیات جمعی است (دورکیم، ۱۳۸۳: ۵۸۰). به عقیده او دین‌داری افراد با شدت و نحوه پیوند آنها با گروه‌های اجتماعی ارتباط داد (دورکیم، ۱۳۸۳: ۲۸۹؛ سوآتس، ۱۹۹۸: ۷۵).

از نظر استارک، افراد در موقعیت‌های اجتماعی مختلف، به خاطر اینکه دارای محرومیت‌های متفاوتی هستند، در دین‌داری خود و در تعریف خود به عنوان یک شخص دین‌دار، بر جنبه‌ها و ابعاد مختلفی از دین‌داری تأکید دارند (استارک، ۱۹۸۶: ۲۲۵-۲۲۳؛ استارک، ۱۹۷۱: ۱۴۸).

1. Herbert
2. Johnston
3. Swatos
4. Stark

گلاک،^۱ ۱۹۵۹: ۲۱۲). از نظر هالامی و آرگیل، توان اقتصادی و پایگاه اجتماعی بر الگوهای متفاوت رفتار دینی تأثیر می‌گذارند (هاله‌ایم و آرگیل،^۲ ۱۹۹۷: ۷۵۶-۷۵۵). کلیفورد گریث نیز در کتاب اسلام مشاهده شده^۳، نوع دین حاکم بر یک جامعه و دین‌داری افراد آن را طبق شرایط اجتماعی و معیشتی افراد آن جامعه مورد بررسی قرار می‌دهد و اعتقاد دارد که شرایط اجتماعی و معیشتی متفاوت می‌تواند به ظهور برداشت‌ها و گرایش‌های خاص در دین‌داری منجر شود (پالس، ۱۳۸۲: ۳۵۷؛ حسامی، ۱۳۸۲: ۸۸).

اما نظریه پردازی که دین‌داری گروه‌های اجتماعی را با شرایط اجتماعی آنها به صورتی ویژه مورد تحلیل و نظریه پردازی قرار داده و آرای او مبنای مهمی برای تبیین جامعه‌شناختی تفاوت دین‌داری و فهم دینی گروه‌های مختلف صنفی و اجتماعی در آرای متأخرین شده، ماکس وبر است.

محور مرکزی جامعه‌شناسی دین وبر چگونگی ارتباط اعتقادات مذهبی با ساخت‌های اجتماعی و اقتصادی است (بشیریه، ۱۳۸۲: ۴۵۷). بحث اصلی او عبارت است از مطالعه رابطه بین باورهای دینی و گروه‌های خاصی که حاملان آن دین هستند و پیامدهای آن باورها برای تاریخ و جامعهٔ چنین ادیانی و نیز اثر آنان بر سبک زندگی، نگرش‌ها و رفتار مورد بررسی قرار می‌گیرد. از این منظر است که وبر تفاوت‌های گروه‌های اجتماعی‌ای همچون دهقانان، طبقه اشراف و نظامیان، کارکنان اداری و بوروکرات‌ها و غیره را از نظر تمایل و علاقه‌ای که نسبت به دین دارند مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌دهد (پارسونز،^۴ ۱۹۶۵: xli-xliii؛ همیلتون، ۱۹۹۵: ۱۴۱-۱۳۸) (Hamilton, 1995: 138-141; 1965;)

در مطالعات گسترده وبر، دین از جهات متفاوتی مورد بررسی قرار گرفته است. در یک تقسیم‌بندی کلی می‌توان در آثار او بررسی دین به عنوان متغیر مستقل و بررسی دین به عنوان متغیر وابسته را از لحاظ نظری از هم تفکیک کرد. به عنوان مثال او در اثر مشهور خود اخلاق پروتستان و روح سرمایه‌داری دین را به عنوان عامل تأثیرگذار بر توسعه سرمایه‌داری مورد بحث قرار داده است (وبر، ۱۳۷۴). اما تحلیل‌های وبر از رابطهٔ دین و شرایط اجتماعی، پیچیده‌تر از تحلیل ظاهراً یکجانبهٔ او در اخلاق پروتستان است. او در مقاله بسیار بااهمیتی با عنوان «روان‌شناسی اجتماعی دین‌های جهانی» (وبر، ۱۹۵۸) و همچنین در کتاب **جامعه‌شناسی**

1. Glock
2. Hallahmi & Argyle
3. Islam Observed
4. Parsons

دین (وبر، ۱۹۲۲)، عمدتاً به بحث از دین به عنوان عاملی وابسته می‌پردازد و آن را در ارتباط با گروه‌های اجتماعی مطرح می‌کند.

به عقیده وبر، گروه‌های گوناگون جامعه هرکدام ممکن است تفسیر متفاوتی از دین داشته باشند. او در مقاله «روان‌شناسی اجتماعی ادیان جهانی» به ارتباط بین تعین دینی، سلوک زندگی و تفاسیر مجدد از دین، منطبق با نیازهای اجتماعی پرداخته است (وبر، ۱۹۵۸). به نظر وبر، از بطن شرایط مادی و وضعیت منزلتی گروه‌های گوناگون اجتماعی، گرایش‌های معینی به وجود می‌آید و سبک‌های زندگی خاصی ظهور می‌کند که با بعضی از اندیشه‌های دینی دمسازند و با بعضی دیگر دمساز نیستند (بندیکس، ۱۳۸۲: ۱۰۸-۱۰۵).

تأملات وبر در باب دین‌داری گروه‌های اجتماعی مختلف مبتنی بر مفهوم بنیادی‌تر نیازهای مذهبی است. گروه‌های مختلف اجتماعی به دلیل ارزش‌های مسلط بر تجربه شغلی‌شان، گرایش‌ها و نیازهای مذهبی متنوعی دارند. باز تفسیر مذهبی، وحی را با نیازهای جامعه مذهبی تطبیق می‌دهد (صدری، ۱۳۸۶: ۷۰-۶۹؛ بندیکس، ۱۳۸۲: ۲۹۶). استدلال وبر این است که طبقات هرکدام دارای نیازها و تجارب متفاوتی هستند؛ بنابراین به تبع این نیازها و تجارب گوناگون، افراد و گروه‌ها به جهت‌گیری‌ها و تفاسیر دینی متفاوتی تمایل پیدا می‌کنند (وبر، ۱۹۲۲: ۹۴-۸۰).

البته وبر دین و دین‌داری را به عوامل اجتماعی و مادی تقلیل نمی‌دهد، به عقیده او عوامل اجتماعی هر چقدر هم که بر تعابیر و تفاسیر دینی تأثیر بگذارند، محتوای اساسی دین از بشارت‌ها و اصول اعلام‌شده آن دین سرچشمه می‌گیرد و جامعه‌شناسی معرفت وبر، به نوعی از استقلال نسبی حوزه اندیشه‌ها حمایت می‌کند (همان: ۹۲-۹۱)؛ همیلتون، ۱۳۷۷: ۲۷۴-۲۱۳؛ صدری، ۱۳۸۶: ۶۵؛ افروغ، ۱۳۷۳: ۱۱۶).

وبر به اشکال گوناگون به انطباق دین با نیازهای گروه‌های مختلف اشاره می‌کند. به عنوان مثال او معتقد بود وابستگی دهقانان به فرایندهای ارگانیک و حوادث طبیعی و دور بودن آنها از سازمان‌بخشی عقلانی زندگی اقتصادی موجب تمایل به جادو و مقاومت در برابر عقلانی شدن دین می‌شود (همان: ۸۰؛ صدری، ۱۳۸۶: ۷۱؛ فروند، ۱۳۸۳: ۱۸۹). در میان گروه‌هایی که مسئولیت سیاسی دارند، این گرایش وجود دارد که در دین‌داری خود به منابعی تکیه کنند که تمایل محافظه‌کارانه آنان را ارضا می‌کند (همیلتون، ۱۳۷۷: ۲۴۵؛ پارسونز، ۱۳۷۹: ۵۵؛ بشیریه، ۱۳۸۲: ۴۶۷-۴۶۶). به عنوان مثال، مأموران حکومتی و دیوانسالاران، بنا به ارتباطی که با حکومت و قدرت سیاسی دارند، بیشتر به حفظ نظم و امنیت توجه دارند و دین را وسیله‌ای

برای رسیدن به این هدف می‌دانند (وبر، ۱۹۹۲: ۸۵). همچنین روشنفکران روحانی از طریق تدوین شرع و سنت‌های مذهب به صورت نیرویی محافظه‌کار درمی‌آیند که پذیرای وضع موجود بوده و به دین سنتی گرایش دارند (همان: ۱۱۹).

مثال دیگر در این رابطه، دین‌داری توده‌ها و اقشار پایین است، وبر می‌گوید گرایش عام به جادو، بت‌پرستی و عبادت‌های نجات‌بخش، ویژگی تمام ادیان توده‌ها در دنیاست و توده‌ها به عدل الهی^۱ نیمه‌عقلانی در ارتباط با رنج، گرایش پیدا می‌کنند (همان: ۱۱۵). او به دین‌داری بازرگانان نیز اشاره می‌کند. از آنجا که ماهیت معیشت بازرگانان، بیشتر با امور دنیوی مجانست دارد تا با امور روحانی، هرچه یک بازرگان در امور دنیایی موفق‌تر شود، نسبت به مسائل آن دنیا، بی‌رغبت‌تر می‌گردد وبر، ۱۹۹۲: ۱۱۹؛ فروند، ۱۳۸۳: ۱۹۰). در مجموع، به نظر وبر تنوع و تفاوت دین در بین گروه‌های مختلف را می‌توان با دو عامل تبیین کرد: سطح توسعه عقلانی گروه‌ها و جوامع و تفاوت تجارب مربوط به احساس ناهمخوانی^۲ توقعات و واقعیت‌ها که به نوبه خود ناشی از تفاوت منزلت اجتماعی گروه‌هاست (سراج‌زاده، ۱۹۹۸: ۶۶).

اکنون لازم است همان‌گونه که وبر دین‌داری گروه‌های مختلف و تعبیر و تفاسیر دینی آنها را در رابطه با شرایط اجتماعی آن گروه‌ها مورد بحث قرار می‌دهد، به بررسی شرایط اجتماعی گروه‌های مورد نظر این مطالعه پردازیم تا بر اساس شرایط اجتماعی و ارزش‌های مسلط بر تجربه شغلی آنها، دلالت‌هایی را برای معیارهای دین‌داری آنها به دست آوریم. بنابراین آنچه در ادامه می‌آید بحثی مختصر از شرایط اجتماعی دو گروه دانشگاهیان و روحانیان در گذر زمان است.

روحانیان و حوزه‌های علمیه از پیشینه تاریخی ریشه‌داری در فرهنگ اسلامی و ایرانی برخوردارند و همواره نقش آنها پاسداری از سنت دینی بوده است (حسن‌زاده و تقی‌زاده، ۱۳۸۱: ۲۵-۱۲؛ احمدی، ۱۳۸۷: ۱۲۸)؛ اما دانشگاه به مفهوم اخص کلمه در دوران پهلوی اول در ایران تأسیس شد و یکی از مراکز اصلی جریان تجدد در جامعه بوده است (گلکار، ۱۳۸۶: ۱۲۶؛ ایمانی، ۱۳۸۲: ۰۲۱-۹۴). از همان بدو تأسیس دانشگاه تهران، نوعی تعارض و ناهم‌زمانی میان این دو نهاد علمی و فرهنگی به وجود آمد (احمدی، ۱۳۸۷: ۱۲۸)، تا جایی که می‌توان هرکدام از این دو را منادی یکی از منابع هویتی جامعه ایران به شمار آورد.

1. Theodicy
2. Discrepancy

اگر منابع هویت ایرانی را آن‌گونه که عمدتاً تقسیم‌بندی می‌شود، شامل اسلام، تجدد و ایرانیت در نظر بگیریم (کچویان، ۱۳۷۸: ۸)، آنگاه می‌توان روحانیت را منادی و سردمدار منبع اول یعنی اسلام و دانشگاهیان را حداقل یکی از گروه‌های مدافع و گسترش‌دهنده منبع دوم یعنی تجدد دانست.

اگرچه تقریباً از زمان مشروطه تاکنون، به گونه‌ای مستقیم و غیرمستقیم، موضوع پیوند میان این دو سازمان، ذهن اندیشمندان و اصلاح‌گرایان را به خود مشغول نموده و در اشکال متنوعی از قبیل سنت و تجدد، علم و دین، روحانی و دانشگاهی، حوزه و دانشگاه و مرتبط با مفاهیمی چون اسلامی کردن دانشگاه و دینی کردن علم، دنبال شده است (افروغ، ۱۳۷۹: ۵۷-۵۵) و با آنکه پس از انقلاب اسلامی، به واسطه انقلاب فرهنگی و همچنین به واسطه آشنایی گروه‌هایی از روحانیان با علوم جدید، هر دو گروه اجتماعی از جایگاه سنتی خود فاصله گرفته‌اند، اما هر دو متأثر از منشأ و خاستگاه اصلی خود هستند و تمایزات خود را حفظ کرده‌اند (احمدی، ۱۳۸۷: ۱۳۵).

در مجموع مهم‌ترین وجه تمایز روحانیان و دانشگاهیان تعلق آنها به دو نهاد اجتماعی و معرفتی متمایز است که هر یک در بستر تاریخی متفاوتی و برای تأمین کارکردهای ویژه‌ای شکل گرفته و توسعه یافته‌اند. روحانیان بازیگران اصلی نهادهای ریشه‌دار دینی هستند که حامل سنت‌های اجتماعی و دینی تاریخی بوده و کارکرد آنها حفظ سنت دینی و آموزش و تبلیغ معارف دینی است. در نظام آموزشی حوزه‌های دینی، بر تقدس آموزه‌ها، متون و منابع و در مواردی بر روابط مرید و مرادی و تبعیت، تأکید ویژه‌ای صورت می‌گیرد (میرزا محمدی و صحبت‌لو، ۱۳۸۶: ۵۱؛ حسن‌زاده و تقی‌زاده، ۱۳۸۱: ۲۵-۱۲؛ احمدی، ۱۳۸۷: ۱۲۸؛ یوسفی اشکوری، ۱۳۷۵: ۴۹-۴۵؛ حسنی، ۱۳۸۲). درحالی‌که دانشگاه نهاد اصلی تولید علم جدید است که در بستر تاریخی رشد عقلانیت مدرن و تعامل جامعه ایران با فرهنگ و تمدن جدید غربی شکل گرفته است. در نظام آموزشی دانشگاه، حداقل به طور نظری، بر هنجارهای عام‌گرایی، بی‌طرفی عاطفی و شک سازمان‌یافته تأکید می‌شود (ابراهیم‌آبادی، ۱۳۸۲: ۴۰؛ مرتون، ۱۳۷۶ به نقل از سراج‌زاده، ۱۳۸۲: ۳۳؛ رجب‌زاده، ۱۳۸۲: ۸-۷؛ گلکار، ۱۳۸۶: ۱۲۶؛ ایمانی، ۱۳۸۲: ۱۰۲-۹۴).

بنابراین تا آنجاکه به موضوع این مقاله مربوط می‌شود، مهم‌ترین وجه تمایز روحانیان و دانشگاهیان به ارتباط آنها با سنت دینی مستقر و یا سنت علمی و عقلانیت دوران مدرن مربوط می‌شود.

بسیاری از اندیشمندان علوم اجتماعی بر این امر اتفاق نظر دارند که ظهور عرفی‌شدن^۱ به

موازات مدرنیته و به واسطه شرایط خاص آن مانند شهری شدن، تکثرگرایی دینی^۱ و تمایز اجتماعی^۲ صورت گرفته است (گرامه، ۲۰۰۸: ۲۵)، همچنین ادبیات جامعه‌شناسی عرفی شدن، به طور کلی گسترش و رواج فرهنگ غربی را از عوامل عرفی شدن و شخصی شدن دین در نظر گرفته است (گوردون و گراهام، ۱۹۹۲: ۱۸۴).

به پیروی از وبر (۱۳۷۳)، اندیشمندان مختلفی به بحث ارتباط علم و عرفی شدن پرداخته‌اند (ویلسون، ۱۹۸۲؛ استارک، ۱۹۶۳؛ برگر، ۱۹۶۷؛ همچنین نگاه کنید به اینگلهارت و نوریس، ۱۳۸۷: ۲۴-۲۳ و هربرت، ۲۰۰۳: ۴۲-۴۰). به عنوان مثال، پیتز برگر یکی از عوامل اصلی عرفی شدن را گرایش به عقلانیت و علم می‌داند. به علاوه، با وجود اینکه برگر در آثار بعدی خود به نظریه سکولارزدایی روی آورد، اما برای سکولارزدایی دو استثنای عمده قائل است که یکی مربوط به جوامع اروپایی و دیگری مربوط به یک خرده‌فرهنگ بین المللی سکولار است که حاملان آن کسانی‌اند که در علوم غربی، به‌ویژه در علوم انسانی و علوم اجتماعی تحصیلات عالی دارند (برگر، ۱۳۸۴: ۵۲-۵۱؛ نائی و آزاد ارمکی، ۱۳۸۵). *رادنی استارک* نیز در بحث ارتباط علم و عقلانیت با عرفی شدن، علم و تحصیلات عالی را به عنوان یکی از عوامل اساسی خصوصی شدن^۳ دین، به منزله یکی از ابعاد عرفی شدن، در نظر می‌گیرد (استارک، ۱۹۶۳: ۱۷).

بنابراین با توجه به ارتباطی که نهاد دانشگاه با جریان تاریخی مدرنیته و علم جدید دارد، می‌توان انتظار داشت که تلقی غالب دانشگاهیان از دین، به برداشت‌های عرفی‌گرایانه^۴ از دین گرایش بیشتری داشته باشد. این برداشت‌ها به خصوصی‌شدن باورها، عواطف و مناسک دینی و نیز به کارکردهای عام اخلاقی آن در ارتباط با نظم اجتماعی توجه بیشتری دارند تا به مناسک جمعی و اخلاقیات شرعی. درحالی‌که در سنت دینی برخاسته از نهادهای سنتی دین که روحانیان حامل و حافظ آن هستند، دین در جامعیت خود مورد تأکید است و مناسک دینی

1. Religious pluralism
2. Differentiation
3. Graeme
4. Gordon & Graham
5. Privatization

۶. عرفی‌شدن معادل (secularization) به کار می‌رود که با دلالت‌های معنایی متفاوتی از افول و حذف کلی دین تا محدود شدن نهاد دین به کارکردهای ویژه و انحصاری آن (معنابخشی و پالایش اخلاقی) به کار رفته است (نگاه کنید به شاینر، ۱۳۸۴؛ شجاعی زند، ۱۳۸۰؛ هربرت، ۲۰۰۳: ۳۴-۲۹). در این متن منظور از برداشت‌های عرفی‌گرایانه به‌ویژه در شرایط جامعه ایران، دیدگاه‌هایی است که قائل به محدود شدن نهاد دین به کارکردهای ویژه آن هستند و نه افول و حذف کلی آن، هرچند که بحث بر سر کارکردهای ویژه دین بحث پُرمناقشه‌ای است.

جمعی و اخلاق شرعی همان اندازه اهمیت دارند که باورها، عواطف و عبادات فردی. بر این اساس، در ارتباط با تعیین معیار برای داوری درباره دین‌داری افراد می‌توان انتظار داشت که:

• روحانیان برای همه معرّف‌ها و ابعاد دین‌داری اهمیت زیاد و نسبتاً مشابهی قائل باشند.

• دانشگاهیان برای ابعاد جمعی دین‌داری و شرعیات (اخلاقیات شرعی) اهمیت کمتری قائل باشند.

• دانشگاهیان برای معرّف‌ها و ابعاد فردی دین‌داری (باورها، عواطف و عبادات فردی) و اخلاقیات عام اهمیت بیشتری قائل باشند.

روش شناسی

روش این پژوهش، پیمایشی است و اطلاعات آن از طریق پرسشنامه گردآوری شده است. در پژوهش حاضر، واحد مشاهده فرد، و واحد تحلیل، گروه اجتماعی - روحانیان و دانشگاهیان (استادان دانشگاه) - است. روحانیان به دو گروه حوزوی و دانشگاهی (روحانیانی که در دانشگاه تدریس می‌کنند) تقسیم می‌شوند. جمعیت استادان، بر اساس محدودیت‌های منابع تحقیق و با توجه به امکان دسترسی، استادان دانشگاه تربیت معلم تهران در نظر گرفته شدند. برای روحانیان حوزوی، بدون چهارچوب نمونه‌گیری مشخص، شماری از روحانیان حوزه‌های شهر تهران و قم در نمونه قرار گرفتند. روحانیان دانشگاهی، شامل روحانیانی از دانشگاه‌های تهران، تربیت مدرس، امام صادق (ع)، تربیت معلم تهران و دانشگاه مذاهب اسلامی هستند. با توجه به اینکه استادان دانشگاه و روحانیان گروه‌هایی هستند که به دشواری می‌توان وقتی برای مصاحبه یا پرکردن پرسشنامه از آنان گرفت، و با این فرض که دانشگاهیان و روحانیان جمعیت‌های نسبتاً همگنی هستند، در این تحقیق تلاش شد با مراجعه به مکان‌های خاص، از افراد در دسترس هر گروه حدود ۵۰ تا ۶۰ نفر، پرسشنامه را پُر کنند. بدین ترتیب که ۴۵ پرسشنامه از پرسشنامه‌های روحانیان حوزوی با مراجعه به حوزه علمیه مروی تهران و شرکت تعاونی مصرف روحانیان تهران تکمیل شد. همچنین، ۶ پرسشنامه با کمک یکی از روحانیان دانشگاه تربیت معلم تهران، توسط روحانیان حوزه‌های علمیه قم تکمیل گردید. پرسشنامه‌های مربوط به روحانیان دانشگاهی با مراجعه به گروه‌های معارف دانشگاه تربیت معلم تهران، دانشگاه تهران و دانشگاه تربیت مدرس و با مراجعه به دانشگاه مذاهب اسلامی و دانشگاه امام صادق تکمیل شد. در مورد استادان دانشگاه تا حد امکان سعی شد نسبت استادان در رشته‌های

مختلف دانشگاه تربیت معلم تهران رعایت شود و به صورت کلی سهم متناسبی به رشته‌های علوم انسانی و رشته‌های علوم پایه و فنی داده شود. در نهایت ۵۱ پرسشنامه از روحانیان حوزوی، ۵۲ پرسشنامه از روحانیان دانشگاهی و ۶۰ پرسشنامه از استادان دانشگاه، تکمیل شد.

تعریف نظری و عملیاتی مفاهیم اصلی

الف) دین‌داری

این تحقیق تعریف هیمل فارب از دین‌داری را اختیار کرده است. از نظر وی، «دین‌داری به معنی داشتن اهتمام دینی^۱ است، به نحوی که گرایش‌ها و کنش‌های فرد را متأثر سازد.» (هیمل فارب، ۱۹۷۷ به نقل از شجاعی زند، ۱۳۸۴: ۳۶). برای تعریف عملیاتی دین‌داری، مدل شجاعی زند اقتباس شده است. او برای سنجش دین‌داری، با تقسیم وجود انسان به سه بعد ذهن، روان و تن و در نظر گرفتن نشانه‌های دین‌داری و همچنین پیامدهای دین‌داری، یک دستگاه مفهومی را پدید آورده که پنج بُعد را در نظر می‌گیرد: معتقد بودن، مؤمن بودن، اهل عبادت بودن، اخلاقی عمل کردن و متشروع بودن (شجاعی زند، ۱۳۸۴: ۵۲).

انتخاب این مدل به این دلیل صورت گرفته که: (۱) با اتخاذ یک مدل به عنوان مبنای کار، علاوه بر داشتن یک چهارچوب راهنما امکان ارزیابی معرّف‌ها و ابعاد مدل از نظر گروه‌های پاسخگویان نیز فراهم می‌آید؛ (۲) مدل شجاعی زند تنها مدل ساخته‌شده توسط یکی از جامعه‌شناسان مسلمان ایرانی است که تلاش کرده با استناد به مبانی کلامی و الهیاتی شیعی، مدلی چندبُعدی از دین و دین‌داری ارائه کند. همچنین این مدل، علاوه بر آنکه مدلی است که تلاش شده بر اساس محتوای دین اسلام ساخته شود، ابعاد آن با یکی از معروف‌ترین مدل‌های سنجش دین‌داری یعنی مدل گلاک و استارک که در ایران هم بسیار مورد استفاده قرار گرفته (سراج‌زاده، ۱۳۸۴؛ غیاثوند، ۱۳۸۰؛ کاظمی و فرجی، ۱۳۸۱؛ مهدوی، ۱۳۸۳؛ غریب خواجه و میرزایی، ۱۳۸۳) قابل تطبیق و تناظر است (سراج‌زاده و پویافر، ۱۳۸۶: ۴۹)، از این‌رو یافته‌های ناشی از به کار بردن این مدل درباره اهمیت ابعاد و معرّف‌های دین‌داری برای هر دو مدل دلالت‌هایی خواهد داشت و مفید خواهد بود.

ب) معیارهای دین‌داری

منظور از معیارهای دین‌داری، ابعاد و معرّف‌های مختلف دین‌داری است که برای داوری درباره دین‌داری افراد اهمیت دارند و مورد استفاده قرار می‌گیرند.

بر اساس تعریف نظری ارائه شده از معیارهای دین‌داری، در عمل معیارهای دین‌داری، بر اساس مدل شجاعی زند احصا شدند. بدین ترتیب به منظور تعیین معیارهای دین‌داری از سنجه خودساخته‌ای استفاده شده که در آن نظر پاسخگویان درباره میزان اهمیت معرف‌های ابعاد مختلف دین‌داری و همچنین میزان اهمیت ابعاد برای داوری درباره دین‌داری دیگران، پرسیده شد.

در مدل پیشنهادی شجاعی زند، معیارهای سنجش دین‌داری، ابعاد دین شامل اعتقادات، ایمانیات، عبادیات، اخلاقیات و شرعیات است و به تناظر آن ابعاد دین‌داری بدین قرارند: معتقد بودن، مؤمن بودن، اهل عبادت بودن (انجام عبادات جمعی و فردی)، اخلاقی عمل کردن (رعایت معیارهای عام اخلاقی مثل راستی، درستی، انصاف و... که هم مبنای دینی و هم مبنای عرفی دارند) و متشرع بودن. لازم به ذکر است با آنکه در مدل مورد استفاده پژوهش، دانش دینی به عنوان یک بعد به صراحت معرفی نشده اما در این پژوهش برای این بُعد هم معرف‌هایی ارائه شد زیرا در بسیاری از مدل‌های رایج سنجش دین‌داری، دانش دینی به عنوان یکی از ابعاد دین‌داری سنجیده می‌شود (استارک و گلاک، ۱۹۷۱؛ دی‌جانگ و وارلند، ۱۹۷۶؛ خدایاری فرد، ۱۳۸۵).

به علاوه، با آنکه بُعد دانش در بسیاری از مدل‌های سنجش دین‌داری با استدلال‌های موجهی کنار گذاشته می‌شود (نگاه کنید به سراج‌زاده، ۱۳۸۴: ۷۵)، اما چون در این پژوهش هدف آگاهی از نظر پاسخگویان درباره میزان اهمیت هر یک از ابعاد است، این بعد هم وارد شد.^۱ در پرسشنامه مورد استفاده، علاوه بر سنجش نظر پاسخگویان درباره اهمیت معرف‌های ابعاد مختلف دین‌داری در یک طیف از نوع لیکرت و محاسبه اهمیت هر بعد بر اساس مجموع نمره معرف‌ها، معیارهای دین‌داری مورد نظر پاسخگویان (روحانیان و دانشگاہیان) به سه صورت دیگر هم مورد پرسش قرار گرفت. در مرحله اول با یک سؤال باز از آنها پرسیده شد: «مهم‌ترین مبنا برای تمایز یک فرد دین‌دار (مسلمان)، از غیر دین‌دار چیست؟ به عبارت دیگر، اگر شما بخواهید درباره دین‌دار بودن یا نبودن افراد (در دین اسلام) قضاوت کنید، چه معیارهایی را با اهمیت می‌دانید؟» در ادامه، در پایان گویه‌های مربوط به هر بعد، با ارائه سؤالی میزان اهمیت آن بعد به صورت کلی از پاسخگو پرسیده شد. همچنین با ارائه ابعاد مختلف دین در مدل مورد استفاده از پاسخگویان خواسته شد مطابق با اهمیت هر معیار در قضاوتشان

۱. معرف‌ها و گویه‌های مربوط به ارزیابی اهمیت ابعاد مختلف دین‌داری در جدول شماره ۱ پیوست آمده است.

در مورد دین‌داری افراد، آن را رتبه‌بندی کنند. بدین ترتیب معیارهای دین‌داری مورد نظر پاسخگویان به سه شیوه مورد سنجش قرار گرفته است.

اعتبار و پایایی

بر اساس نتیجه آزمون KMO که مقدار آن برابر با ۰/۹۱ است داده‌های تحقیق قابل تقلیل به تعدادی عامل‌های زیربنایی و بنیادی هستند. نمره آزمون KMO برای ابعاد مختلف بین ۰/۸۱ تا ۰/۹۳ قرار داشت که نشانه این است که معرف‌های هرکدام از این ابعاد می‌توانند بر یک عامل بار شوند.

به علاوه، همان‌طور که پیشتر مطرح شد، معیارهای دین‌داری مورد نظر پاسخگویان به سه شیوه مورد سنجش قرار گرفته است که هرکدام می‌تواند به عنوان یک سنجه مستقل برای تعیین اعتبار معیار سنجه‌های دیگر مورد استفاده قرار گیرد. همان‌طور که جدول شماره ۱ نشان می‌دهد، ضریب همبستگی میانگین جمع نمره گویه‌های مربوط به هر بعد، در سنجه اصلی با نمره سؤالی که به طور کلی درباره اهمیت آن بعد پرسیده شده است بین ۰/۷۳ تا ۰/۹۱ است که نشان‌دهنده هماهنگی بالای نتایج حاصل از این دو روش متفاوت است.

جدول شماره ۱. رابطه پرسش‌های کلی و میانگین گویه‌های مربوط به هر بعد

ابعاد	ضریب همبستگی نمره هر بعد در دو سنجه	ضریب آلفای کرونباخ برای هر بعد در سنجه اصلی
اعتقادات	۰/۷۳	۰/۹۱
داشتن اطلاعات و دانش درباره دین	۰/۸۲	۰/۹۵
داشتن ایمان دینی	۰/۹۰	۰/۹۲
انجام عبادات فردی	۰/۸۶	۰/۹۴
انجام عبادات جمعی	۰/۹۰	۰/۹۷
اخلاقیات	۰/۷۹	۰/۹۰
شرعیات فردی	۰/۹۱	۰/۹۵
شرعیات جمعی	۰/۹۰	۰/۹۶

برای آزمون پایایی پرسشنامه، ضریب آلفای کرونباخ محاسبه شد. آلفای استاندارد شده به میزان ۰/۹۷ نشان می‌دهد ۵۶ آیت مورد استفاده در پرسشنامه، از پایایی بسیار بالایی برای

سنجش معیارهای دین‌داری برخوردارند. به علاوه، آلفای کرومباخ برای هر کدام از ابعاد بالاتر از ۰/۹۰ بود که نشان می‌دهد سنجه مورد استفاده برای هر بعد هم از پایایی بالایی برخوردار است.

یافته‌های تحقیق

سیمای آماری نمونه

این پژوهش بر روی ۱۶۳ نفر شامل ۶۰ نفر از استادان دانشگاه، ۵۱ نفر از روحانیان حوزوی و ۵۲ نفر از روحانیان دانشگاهی انجام شده است. به صورت کلی می‌توان گفت نمونه این پژوهش شامل دو گروه استادان دانشگاه (۶۰ نفر) و روحانیان (۱۰۳ نفر) می‌باشد. از این تعداد ۱۶۳ نفر، ۱۴۶ نفر مرد و ۱۷ نفر زن هستند که زنان تنها در گروه دانشگاهیان قرار دارند. میانگین سن نمونه کلی پژوهش، ۴۶ سال با انحراف معیار ۷/۱۶ است که در این میان پایین‌ترین سن ۲۸ و بالاترین سن ۶۰ سال بوده و بیشترین فراوانی، مربوط به سن ۴۳ سال است.

همانطور که اشاره شد، در تحقیق حاضر اهمیت معیارهای دین‌داری از نظر پاسخگویان با شیوه‌ها مختلفی مورد بررسی قرار گرفت. در اینجا یافته‌های مربوط به هر کدام از این شیوه‌ها ارائه می‌شوند.

روش اول: نتایج مربوط به سؤال باز پرسشنامه

یکی از شیوه‌های مورد استفاده برای بررسی معیارهای دین‌داری از نظر پاسخگویان، سؤال باز زیر بود: «به نظر شما مهم‌ترین مبنا برای تمایز یک فرد دین‌دار (مسلمان)، از غیر دین‌دار چیست؟ به عبارت دیگر، اگر شما بخواهید درباره دین‌دار بودن یا نبودن افراد (در دین اسلام) قضاوت کنید، چه معیارهایی را با اهمیت می‌دانید؟» جواب‌های پاسخگویان به این سؤال به صورت کلی در ۸ مقوله (یعنی همان ابعادی که برای دین‌داری در نظر گرفته شد) تقسیم‌بندی شدند. نتایج این دسته‌بندی به تفکیک سه گروه مورد مطالعه در جدول ۲ آمده است. این جدول نشان می‌دهد از هر گروه، چند درصد افراد، مطلبی را گفته‌اند که می‌توان آن مطلب را در هر کدام از ابعاد دین‌داری دسته‌بندی کرد. بدین ترتیب، عدد مقابل هر بعد نشان می‌دهد چند درصد از افراد هر گروه، به آن بعد خاص اهمیت داده‌اند.

جدول شماره ۲. نسبت افرادی که هر بعد را مهم دانسته‌اند
به تفکیک گروه‌های مورد مطالعه بر اساس نتایج حاصل از سؤال باز (درصد) *

شماره	بعد	روحانیان حوزوی**	روحانیان دانشگاهی	کل روحانیان	دانشگاهیان	کل
۱	اعتقادات	۷۶,۵	۴۸,۱	۶۲,۱	۵۱,۷	۵۸,۳
۲	ایمان	۱۹,۶	۱۹,۲	۱۹,۴	۱۵	۱۷,۸
۳	عبادات فردی	۱۳,۷	۴۴,۲	۲۹,۱	۱۱	۲۲,۷
۴	عبادات جمعی	۱۱,۸	۳۸,۵	۲۵,۲	۱۰	۱۹,۶
۵	اخلاقیات عام	۱۱,۸	۳۴,۶	۲۳,۳	۷۰	۴۰,۵
۶	شرعیات فردی	۹,۸	۴۲,۳	۲۶,۲	۱۰	۲۰,۲
۷	شرعیات جمعی	۵,۹	۳۸,۵	۲۲,۳	۱۰	۱۷,۸
۸	دانش دینی	۵,۹	۱۳,۵	۹,۷	۶,۷	۸,۶
	جمع معتبر (تعداد)	۷۹	۷۹	۱۴۹	۲۲۸	۱۱۱

* چون هر فرد می‌توانسته بیش از یک مورد را ذکر کند، مجموع درصدها از صد بیشتر می‌شود.

** ابعاد بر اساس درصدهای ستون روحانیان حوزوی از زیاد به کم تنظیم شده‌اند. همان‌گونه که مشاهده می‌شود بیش از دوسوم (۷۰ درصد) دانشگاهیان در پاسخ به سؤال باز مربوط به معیار دین‌داری مواردی مثل رعایت حقوق دیگران، صداقت و غیره را مطرح کرده‌اند که در زمره اخلاقیات عام طبقه‌بندی شده‌اند، بعد از آن بعد اعتقادات قرار دارد که حدود نیمی (۵۱/۷ درصد) از استادان موضوعاتی را معیار دانسته‌اند که به این بعد مربوط می‌شود. روحانیان وضع متفاوتی داشتند به طوری که اکثر (۶۲/۱ درصد) آنان بر اعتقادات (مواردی مثل اعتقاد به خداوند نبوت) تأکید کرده‌اند اما بعد اخلاقیات عام که برای دانشگاهیان بیشترین درصد را داراست در میان روحانیان تنها حدود ۱۲ درصد را به خود اختصاص داده است. این تفاوت میان روحانیان و دانشگاهیان را در سایر ابعاد نیز می‌توان مشاهده کرد.

اگر نتایج به تفکیک سه گروه مورد مطالعه مقایسه شوند، مشخص می‌شود که در بین روحانیان حوزوی مهم‌ترین مواردی که به عنوان معیار دین‌داری مطرح شده مواردی مربوط به باور و عقیده است (۷۶ درصد) و سپس با فاصله زیادی ایمان (۱۹ درصد) و بقیه موارد در درجه پایین‌تری از اهمیت قرار دارند (۱۳ درصد به پایین. در مقابل برای دانشگاهیان دو بعد اخلاقیات عام و اعتقادی در مراتب اول و دوم (به ترتیب ۷۰ و ۵۱ درصد) قرار دارند و بقیه ابعاد بسیار کمتر مورد توجه بوده‌اند (۱۱ درصد و کمتر) و اما روحانیان دانشگاهی وضع

متفاوتی نسبت به هر دو گروه قبلی دارند. در بین این گروه به جز ایمان و دانش دینی که کمتر مطرح شده‌اند (به ترتیب ۱۹ و ۱۳ درصد) بقیه ابعاد تقریباً به میزان مشابهی اهمیت داشته‌اند (۳۵ تا ۴۸ درصد) و بعد اعتقادی بیش از بقیه اهمیت داشته؛ هرچند که برخلاف روحانیان حوزوی و دانشگاهیان، فاصله آن با بقیه ابعاد زیاد نیست. از این نظر الگوی مشاهده‌شده برای روحانیان دانشگاهی همان‌طور که انتظار می‌رود، بین دو گروه دیگر قرار می‌گیرد. نتایج تفصیلی مربوط به پاسخ‌های پاسخگویان که در جدول شماره ۲ آمده، تفاوت سه گروه را به صورت دقیق‌تری نشان می‌دهد.

روش دوم: سنجح تعیین اهمیت معیارها

همان‌گونه که شرح داده شد، در قسمتی از پرسشنامه مورد استفاده تحقیق، برای سنجش اهمیت معیارهای دین‌داری از نظر پاسخگویان در ارتباط با ابعاد دین‌داری، برای هر بعد چند گویه در نظر گرفته شده است. در جدول شماره ۳، میانگین نمره مجموعه گویه‌های مربوط به هر بعد، به تفکیک گروه‌های مورد مطالعه نشان داده شده است.^۱ بر اساس نتایج مربوط به مجموعه گویه‌ها، ترتیب اهمیت ابعاد برای روحانیان حوزوی عبارت است از اعتقادات، ایمان، شریعات جمعی، اخلاقیات، شریعات فردی، عبادات فردی، عبادات جمعی و دانش دینی. این ترتیب برای روحانیان دانشگاهی شامل ابعاد اعتقادات، ایمان، شریعات فردی، شریعات جمعی، عبادات فردی، اخلاقیات و دانش دینی است. ترتیب اهمیت ابعاد برای گروه دانشگاهیان نیز شامل ابعاد اخلاقیات، اعتقادات، ایمان، عبادات فردی، شریعات فردی، شریعات جمعی و دانش دینی است. ابعاد اعتقادات، ایمان و اخلاقیات برای هر سه گروه جزء مهم‌ترین ابعاد بوده و بعد دانش دینی برای هر سه گروه، کمترین اهمیت را داشته است. کمترین تفاوت میان روحانیان و دانشگاهیان به ابعاد اخلاقیات، اعتقادات و ایمان و بیشترین تفاوت به ابعاد عبادات جمعی و شریعات جمعی مربوط می‌شود.

۱. نتایج تفصیلی مربوط به معارف‌های هر بعد در جدول شماره ۱ پیوست آمده است.

جدول شماره ۳. میانگین نمرات هر گروه از مجموعه گویه‌های مربوط به هر بعد (دامنه نمره ۵-۱)

شماره	بعد *	روحانیان حوزوی	روحانیان دانشگاهی	کل روحانیان	دانشگاهیان	کل
۱	اعتقادات	۴,۹۳	۴,۹۶	۴,۹۴	۴,۳۳	۴,۷۳
۲	ایمان	۴,۷۸	۴,۶۴	۴,۷۱	۴,۴۴	۴,۶
۳	شرعیات جمعی	۴,۴۹	۴,۲۷	۴,۳۷	۲,۷۱	۳,۷۷
۴	شرعیات فردی	۴,۳۷	۴,۳	۴,۳۴	۳,۰۶	۳,۸۹
۵	اخلاقیات	۴,۴۲	۴,۱۷	۴,۲۹	۴,۶۲	۴,۴۱
۶	عبادات فردی	۴,۲۳	۴,۲۶	۴,۲۵	۳,۱۷	۳,۸۴
۷	عبادات جمعی	۴,۱۶	۳,۹۲	۴,۰۳	۲,۴۵	۳,۴۷
۸	دانش دینی	۳,۵۹	۳,۲۱	۳,۴	۲,۵۰	۳,۱

* ابعاد بر اساس بالاترین نمره در میان کل روحانیان مرتب شده‌اند.

برای مقایسه دقیق‌تر سه گروه آزمون، تفاوت میانگین به تفکیک ابعاد دین‌داری اجرا شد و نتایج آن در جدول شماره ۴ آمده است. نتایج آزمون مقایسه میانگین نمره سه گروه در ابعاد مختلف دین‌داری، حاکی از آن است که معیارهای دین‌داری دانشگاهیان و روحانیان حوزوی به جز در بعد اخلاقیات، در تمامی ابعاد تفاوت معنی‌داری با هم دارند. میانگین نمره روحانیان در تمامی ابعاد به جز بعد اخلاقیات از دانشگاهیان بیشتر است و در بعد اخلاقیات، میانگین نمره دانشگاهیان بیشتر از روحانیان است.

همچنین معیارهای دین‌داری دانشگاهیان و روحانیان دانشگاهی به جز در بعد ایمان، در تمامی ابعاد تفاوت معنی‌داری با هم دارند. نمره روحانیان دانشگاهی در تمامی ابعاد به جز بعد اخلاقیات از دانشگاهیان بیشتر است و در بعد اخلاقیات، میانگین نمره دانشگاهیان بیشتر از روحانیان دانشگاهی است. به علاوه، میانگین نمرات روحانیان حوزوی و روحانیان دانشگاهی در هیچ‌کدام از ابعاد، تفاوت معنی‌داری با هم ندارند.

جدول شماره ۴. آزمون معنی‌داری تفاوت میانگین نمرات گروه‌ها در هر بعد

معنی‌داری	تفاوت میانگین	گروه‌ها	ابعاد
۰,۰۰۰	-۰,۶۰۰	دانشگاهیان و روحانیان حوزوی *	اعتقادات
۰,۰۰۰	-۰,۶۳۲	دانشگاهیان و روحانیان دانشگاهی *	
۱	-۰,۰۳۱	روحانیان حوزوی و روحانیان دانشگاهی	
۰,۰۰۰	-۱,۰۹۶	دانشگاهیان و روحانیان حوزوی *	دانش دینی
۰,۰۰۰	-۰,۷۱۶	دانشگاهیان و روحانیان دانشگاهی *	
۰,۰۸۲	۰,۳۷۹	روحانیان حوزوی و روحانیان دانشگاهی	
۰,۰۱۵	-۰,۳۳۵	دانشگاهیان و روحانیان حوزوی *	ایمان
۰,۲۶۴	-۰,۲۰۱	دانشگاهیان و روحانیان دانشگاهی	
۰,۸۰۷	۰,۱۳۴	روحانیان حوزوی و روحانیان دانشگاهی	
۰,۰۰۰	-۱,۰۵۸	دانشگاهیان و روحانیان حوزوی *	عبادات فردی
۰,۰۰۰	-۱,۰۸۹	دانشگاهیان و روحانیان دانشگاهی *	
۱	-۰,۰۳۰	روحانیان حوزوی و روحانیان دانشگاهی	
۰,۰۰۰	-۱,۷۰۷	دانشگاهیان و روحانیان حوزوی *	عبادات جمعی
۰,۰۰۰	-۱,۴۶۷	دانشگاهیان و روحانیان دانشگاهی *	
۰,۰۵۷	-۰,۲۴۰	روحانیان حوزوی و روحانیان دانشگاهی	
۰,۱۶۹	۰,۲۰۲	دانشگاهیان و روحانیان حوزوی	اخلاقیات
۰,۰۰۰	۰,۴۴۶	دانشگاهیان و روحانیان دانشگاهی *	
۰,۰۷۵	۰,۲۴۳	روحانیان حوزوی و روحانیان دانشگاهی	
۰,۰۰۰	-۱,۳۱۰	دانشگاهیان و روحانیان حوزوی *	شرعیات فردی
۰,۰۰۰	-۱,۲۴۱	دانشگاهیان و روحانیان دانشگاهی *	
۱	۰,۰۶۸	روحانیان حوزوی و روحانیان دانشگاهی	
۰,۰۰۰	-۱,۷۷۸	دانشگاهیان و روحانیان حوزوی *	شرعیات جمعی
۰,۰۰۰	-۱,۵۶۳	دانشگاهیان و روحانیان دانشگاهی *	
۰,۶۳۸	۰,۲۱۵	روحانیان حوزوی و روحانیان دانشگاهی	

نمره منفی میانگین، نشان‌دهنده میانگین بالاتر روحانیان دانشگاهی نسبت به روحانیان حوزوی و دانشگاهیان و میانگین بالاتر روحانیان حوزوی نسبت به دانشگاهیان است و بالعکس. * علامت ستاره در کنار گروه‌ها نشان‌دهنده معنی‌داری تفاوت نمره گروه‌ها در آن بعد خاص است

روش سوم: نتایج مربوط به رتبه‌بندی ابعاد

در قسمتی از پرسشنامه، با ارائه لیست ابعاد هشت‌گانه به پاسخگویان از آنها خواسته شده تا

مطابق با اهمیت هر معیار در قضاوتشان در مورد دین‌داری افراد، این ابعاد را رتبه‌بندی کنند و از ۱ تا ۸ به آنها نمره دهند. در جدول شماره ۵ میانگین رتبه هر بعد از نظر سه گروه پاسخگو نشان داده می‌شود. لازم به ذکر است پایین‌ترین نمره نشانه بیشترین اهمیت و بالاترین نمره نشانه کمترین اهمیت برای هر بعد است.

جدول شماره ۵. میانگین رتبه هر بعد به تفکیک سه گروه مورد مطالعه (دامنه نمره ۱ تا ۸)

شماره	بعد	روحانیان حوزوی	روحانیان دانشگاهی	کل روحانیان	دانشگاهیان	کل
۱	اعتقادات	۱.۱۶	۱.۲۴	۱.۲۰	۲.۰۵	۱.۵۱
۲	ایمان دینی	۲.۳۹	۲.۸۲	۲.۶۱	۳.۰۲	۲.۷۶
۳	عبادات فردی	۳.۱۶	۳.۲۵	۳.۲۱	۴.۴۷	۳.۶۶
۴	شرعیات فردی	۴.۶۹	۴.۸۰	۴.۷۵	۵.۴۱	۴.۹۹
۵	شرعیات جمعی	۵.۳۷	۴.۹۰	۵.۱۴	۶.۷۸	۵.۷۳
۶	اخلاقیات	۵.۲۵	۵.۵۱	۵.۳۸	۲.۶۶	۴.۳۹
۷	عبادات جمعی	۵.۵۹	۵.۲۵	۵.۴۲	۶.۵۲	۵.۸۲
۸	دانش دینی	۶.۶۱	۷.۰۲	۶.۸۱	۶.۶۴	۶.۷۵

ابعاد بر اساس بالاترین اهمیت در میان روحانیان (به صورت کلی) مرتب شده‌اند.

بعد اعتقادات در میان هر دو گروه روحانیان و دانشگاهیان دارای رتبه اول و بیشترین اهمیت است. بعد دانش دینی برای روحانیان دارای کمترین اهمیت بوده اما رتبه آخر برای دانشگاهیان، مربوط به بعد شرعیات جمعی است. نمرات دو گروه، در ابعاد اعتقادات کمترین اختلاف و در بعد اخلاقیات بیشترین اختلاف را دارد.

همگی این یافته‌ها مؤید این فرضیه است که معیارهای دین‌داری مورد نظر روحانیان و دانشگاهیان با هم تفاوت دارد. درحالی‌که روحانیان وقتی که ابعاد را به صورت مقایسه‌ای در نظر می‌گیرند، اولویت و اهمیت ویژه‌ای به بُعد اعتقادی می‌دهند، درحالی‌که ابعاد را جداگانه نمره می‌دهند، به‌رغم اهمیت بیشتری که برای بعد اعتقادی قائل هستند، تقریباً همه ابعاد را به یک میزان مهم می‌دانند. اما تأکید ویژه دانشگاهیان روی بعد اخلاق عام و اعتقاد است و برای ابعاد جمعی و اخلاق شرعی اهمیت کمتری قائل هستند.

برای آنکه تفاوت روحانیان و دانشگاهیان از حیث اهمیتی که به ابعاد جمعی دین می‌دهند دقیق‌تر آزمون شود، دو بعد شرعیات جمعی و عبادات جمعی که قبلاً جداگانه مقایسه شده

بودند، به صورت ترکیبی (جمع دو بعد) مقایسه می‌شوند. همان‌گونه که در جدول شماره ۶ مشاهده می‌شود، نتایج حاصل از مقایسه میانگین نمره دانشگاهیان با روحانیان در ابعاد جمعی دین، حاکی از آن است که میزان تأکید روحانیان و دانشگاهیان در این بعد، با اطمینان ۹۹ درصد با هم متفاوت بوده و نمره روحانیان بالاتر است. به علاوه تفاوت دانشگاهیان با روحانیان دانشگاهی کمتر از تفاوت آنها با روحانیان حوزوی است.

جدول شماره ۶. مقایسه میانگین نمره دانشگاهیان با روحانیان دانشگاهی در ابعاد جمعی دین

گروه‌ها	تفاوت میانگین	سطح معنی‌داری
دانشگاهیان و روحانیان حوزوی	-۳,۴۲۶	۰,۰۰۰
دانشگاهیان و روحانیان دانشگاهی	-۲,۹۸۳	۰,۰۰۰

نمره منفی میانگین، نشان‌دهنده میانگین بالاتر روحانیان دانشگاهی نسبت به روحانیان حوزوی و دانشگاهیان و میانگین بالاتر روحانیان حوزوی نسبت به دانشگاهیان است و بالعکس.

بحث و نتیجه‌گیری

پرسش اصلی مقاله این بود که آیا روحانیان و دانشگاهیان، به عنوان دو گروه مهم مرجع و متنفذ، در معیارهای دین‌داری مورد نظر خود با هم تفاوت دارند؟ این تفاوت با توجه به دو فرض اساسی زیر مفروض دانسته شد:

- نیازهای مذهبی متفاوت و شرایط اجتماعی مختلف می‌توانند به تعبیر و تفاسیر متفاوت از دین و دین‌داری و یا به قول وبر، به دین‌داری‌های متفاوتی منجر شوند.
- روحانیان و دانشگاهیان، دست کم از حیث جایگاه و ارتباطشان با جهان و معرفت‌شناسی سنتی و یا مدرن، دارای شرایط اجتماعی و در نتیجه نیازهای مذهبی متفاوتی هستند. یافته‌های تحقیق مؤید این تفاوت بود. تأیید این فرضیه که دانشگاهیان و روحانیان در معیارهای دین‌داری مورد نظر خود، تأکید متفاوتی بر ابعاد مختلف دین‌داری دارند، تأییدکننده این نظریه غالب در بین جامعه‌شناسان دین به‌ویژه ماکس وبر است که شرایط اجتماعی و نیازها و علایق گروه‌های مختلف اجتماعی بر طرز تلقی و ادراک آنها از دین تأثیر دارد. یافته‌های این پژوهش نه تنها مؤید تفاوت روحانیان و دانشگاهیان بود بلکه نشان داد تفاوت روحانیان

دانشگاهی با دانشگاهیان کمتر از تفاوت روحانیان حوزوی با دانشگاهیان است. این امر را می‌توان ناشی از تجربه دانشگاهی مشترک روحانیان دانشگاهی و دانشگاهیان دانست.

به علاوه، بر اساس نظریه‌های عرفی شدن پیشنهاد شده بود که ارتباط بیشتر و نزدیک‌تر دانشگاهیان با عقلانیت مدرن غربی و رواج ارزش‌های علمی در سنت تعلیمی و شرایط و تجارب اجتماعی آنان سبب گرایش بیشترشان به برداشت‌های عرفی‌گرایانه از دین می‌شود. در این برداشت‌ها، بر خصوصی‌تر شدن امر دین و کارکردهای عاطفی و اخلاقی عام آن تأکید بیشتر و بر جنبه‌های مناسکی جمعی و شرعیات تأکید کمتری می‌شود. این فرضیه هم تا اندازه زیادی تأیید شد. دانشگاهیان در داوری درباره دین‌داری بر اخلاقیات عام (راستگویی، درستکاری، رعایت حقوق دیگران) تأکید ویژه‌ای داشتند و جنبه‌های فردی مثل باور، ایمان و عواطف و مناسک فردی را هم مهم می‌دانستند اما برای مناسک جمعی و شرعیات یا اخلاق شریعتی (فردی و جمعی) اهمیت کمتری قائل بودند. در مقابل، روحانیان به‌ویژه روحانیان حوزوی اولویت اول را به باورها داده‌اند در عین اینکه همه ابعاد دین‌داری برای آنان اهمیت داشته‌اند؛ به عبارت دیگر، آنها در عین تأکیدی که بر اهمیت بعد اعتقادی دارند دین را مجموعه یکپارچه‌ای تلقی می‌کنند و سایر ابعاد را هم مهم می‌دانند.

اگر بخواهیم این تفاوت را بر اساس آنچه در مباحث جامعه‌شناختی در مورد تعریف دین مطرح شده توضیح دهیم، می‌توان گفت تعریف و تلقی روحانیان از دین‌داری یک تعریف جوهری یا ذاتی^۱ از دین است که با باور به موجودات متعالی (خداوند، پیامبر، و...) آغاز می‌شود و به مجموعه‌ای از عواطف، مناسک و سلوک و رفتار شرعی و اخلاقی می‌انجامد؛ اما دانشگاهیان به تعریف کارکردی^۲ از دین گرایش دارند که بر اساس آن غایت و نتیجه دین‌داری یا کارکردهای فردی و اجتماعی آن (مثل معنابخشی و انتظام اخلاقی) دارای اهمیت است و مبنای داوری درباره دین‌داری قرار می‌گیرد.^۳

اگر مبنای تفاوت مشاهده‌شده بین روحانیان حوزوی، روحانیان دانشگاهی، و دانشگاهیان بر اساس نظریه‌های عرفی شدن قابل تبیین باشد و بتوان آن را به شرحی که گذشت بر مبنای ارتباط و تأثیرپذیری با فرایند مدرن شدن و فرایندهای همراه آن یعنی تمایزپذیری و عقلانی

1. Essential
2. Functional

۳. برای آگاهی بیشتر درباره این دو نوع تعریف نگاه کنید به: شجاعی زند، ۱۳۸۸؛ ۱۴۸-۱۴۷؛ شجاعی زند، ۱۳۸۰؛ ۴۲-۴۱؛ سراج‌زاده، ۱۳۸۴؛ ۱۶۵ و سراج‌زاده، ۱۳۸۷؛ ۷۹-۷۳.

شدن تبیین کرد، می‌توان انتظار داشت برداشت‌های عرفی‌گرایانه از دین با ویژگی‌هایی که در بین دانشگاهیان ملاحظه شد زمینه‌های مساعدی برای گسترش در جامعه پیدا کنند. این موضوع می‌تواند مبنای گفتگوهای انتقادی مفیدی باشد که به یکی از نیازهای اساسی جامعه ما معطوف شود. یکی از مشکلاتی که جامعه امروز ایران با آن مواجه است، کم‌توجهی به رعایت هنجارهای عام اخلاقی (راستی، درستی، رعایت حقوق دیگران و...) است. گفتگوی روحانیان و دانشگاهیان درباره معیارهای دین‌داری با تأکید بر کارکردهای اخلاقی دین می‌تواند به بصیرت اجتماعی در این زمینه بیافزاید و هم از جنبه نظری و هم از جنبه عملی تأثیرگذار باشد. این پژوهش بر اساس چهارچوب نظری ماکس وبر و سایر جامعه‌شناسان دین و نیز بر مبنای نظریه‌های عرفی‌شدن، موضوع تفاوت معیارهای دین‌داری را در بین دو گروه روحانیان و دانشگاهیان بررسی کرد. یافته‌های پژوهش مؤید این نظریه‌ها بود، با وجود این، یک آزمون تجربی کم‌دامنه با محدودیت‌هایی که بر آن مترتب است برای داوری درباره اعتبار نظریه‌های مطرح‌شده در این زمینه کفایت نمی‌کند. انجام پژوهش‌های بیشتری که جمعیت مورد مطالعه آن گسترده‌تر باشد و قشرهای مختلف اجتماعی را دربرگیرد، علاوه بر آنکه دانش ما را در مورد تلقی قشرهای مختلف اجتماعی از دین‌داری گسترش می‌دهد، امکان بیشتری برای آزمون نظریه‌های مورد بحث در شرایط جامعه ایران فراهم می‌کند.

جدول شماره ۱. معرفها و گویه‌های مربوط به ارزیابی اهمیت ابعاد مختلف دین‌داری و میانگین نمره گروه‌ها در هر کدام از گویه‌ها

انواع	گویه‌ها	روحانیان حوزوی	روحانیان دانشگاهی	کل روحانیان	دانشگاهیان	
بعد اعتقادات	اعتقاد به خلقت هستی توسط خداوند یگانه	۴۱,۲	۲۱,۲	۲۸,۳	۳۰,۱	
	اعتقاد به نبوت حضرت محمد به عنوان پیامبر برگزیده خدا	۲۳,۵	۱۱,۵	۵	۱۲,۱	
	اعتقاد به حقیقت قرآن به عنوان کتاب آسمانی و معجزه پیامبر	۱۱,۸	۱۱,۵	۵	۹,۲	
	اعتقاد به قیامت و جهان آخرت	۰	۳,۸	۱,۷	۱,۸	
	اعتقاد به عدل الهی و عادلانه بودن نظام خلقت	۵,۹	۳,۸	۳,۳	۴,۳	
	اعتقاد به اصل امامت برای تداوم تعلیم و تفسیر آموزه‌های پیامبر	۰	۳,۸	۳,۳	۲,۵	
	اعتقاد به وجود فرشته‌ها و شیطان	۰	۵,۸	۳,۳	۳,۱	
	میانگین نمره گویه‌ها	۰	۳,۸	۳,۳	۲,۵	
	سؤال کلی: در مجموع داشتن اعتقادات دینی را تا چه اندازه معیار مهمی برای دین‌داری می‌دانید؟	۳,۹	۳,۸	۱,۷	۳,۱	
بعد دانش دینی	اطلاع از تاریخ اسلام، به عنوان مثال اطلاع از زندگی پیامبر(ص) و ائمه(ع)	۲	۳,۸	۱,۷	۲,۵	
	دانستن برهان‌های مربوط به اصول دین (توحید، نبوت، معاد)	۰	۷,۷	۳,۳	۳,۷	
	دانستن برهان‌ها و فلسفه احکام مربوط به فروع دین (نماز، روزه، حج، و...)	۰	۷,۷	۱,۷	۳,۱	
	دانستن احکام مربوط به عبادات (مثل دانستن ارکان نماز و مبطلات روزه، شرایط خمس و...)	۰	۱,۹	۰	۰,۶	
	اطلاع از احکام مربوط به معاملات (مانند خرید و فروش، ازدواج، اجاره و...)	۰	۰	۱,۷	۰,۶	
	اطلاع از احکام مربوط به امور سیاسی و اجتماعی (مانند حدود، دیات، قصاص، جهاد و...)	۰	۱۱,۵	۱۵	۹,۲	
	اطلاع از مناسبت‌ها و ایام خاص مذهبی	۰	۵,۸	۳۰	۱۲,۹	
	میانگین نمره گویه‌ها	۰	۵,۸	۸,۳	۴,۹	
		سؤال کلی: در مجموع داشتن دانش و معلومات دینی را تا چه اندازه معیار مهمی برای دین‌داری می‌دانید؟	۰	۵,۸	۵	۳,۷

۳,۱	۳,۳	۱,۹	۳,۹	راز و نیاز با خدا	بعد ایمان دینی
۰,۶	۱,۷	۰	۰	احساس خوف و رجا نسبت به خداوند	
۰,۶	۰	۱,۹	۰	دوست داشتن خداوند و ارتباط عاطفی با او	
۲,۵	۰	۵,۸	۲	دوست داشتن پیامبر و امامان و ارتباط عاطفی با آنها	
۳,۷	۳,۳	۵,۸	۲	پایبندی به جلب محبت و رضای الهی	
۳,۱	۰	۷,۷	۲	میانگین نمره گویه‌ها	
۴,۳	۰	۹,۶	۳,۹	سؤال کلی: در مجموع ایمان دینی (ارتباط عاطفی با خداوند و اولیای خداوند) را تا چه اندازه معیار مهمی در دین‌داری می‌دانید؟	
۶,۱	۰	۱۷,۳	۲	اقامه و برپاداشتن نمازهای واجب	بعد عبادات فردی
۱,۲	۰	۱,۹	۲	گرفتن روزه واجب	
۱,۸	۱,۷	۳,۸	۰	انجام عبادات فردی مستحب (مانند نماز و روزه مستحب)	
۰,۶	۱,۷	۰	۰	خواندن قرآن	
۰,۶	۱,۷	۰	۰	خواندن دعا و زیارت (مانند دعای کمیل، زیارت عاشورا و...)	
۲,۵	۵	۱,۹	۰	میانگین نمره گویه‌ها	
۱,۲	۳,۳	۰	۰	سؤال کلی: در مجموع انجام عبادات فردی را تا چه اندازه معیار مهمی برای دین‌داری می‌دانید؟	
۰,۶	۱,۷	۰	۰	شرکت در مراسم احیا و مجالس اعتکاف	بعد عبادات جمعی
۱,۲	۳,۳	۰	۰	شرکت در نماز جماعت	
۰,۶	۱,۷	۰	۰	شرکت در نماز جمعه	
۱,۸	۰	۵,۸	۰	شرکت در نماز اعیاد (مانند نماز عید فطر، نماز عید قربان و...)	
۱,۲	۰	۳,۸	۰	شرکت در مراسم حج در صورت توان	
۰,۶	۰	۱,۹	۰	شرکت در مجالس دعای جمعی	
۰,۶	۰	۱,۹	۰	میانگین نمره گویه‌ها	
۱,۲	۰	۳,۸	۰	سؤال کلی: در مجموع انجام عبادات جمعی را تا چه اندازه معیار مهمی برای دین‌داری می‌دانید؟	
۰,۶	۰	۱,۹	۰	پرهیز از دروغ‌گویی	بعد اخلاقیات
۰,۶	۰	۱,۹	۰	عمل کردن به قول و پیمان	
۱,۲	۱,۷	۱,۹	۰	رعایت حقوق دیگران و پرهیز از حق‌کشی و مردم‌آزاری	
۱,۲	۰	۳,۸	۰	شرکت در فعالیت‌های خیرخواهانه (کمک به نیازمندان، مدرسه‌سازی و...)	
۳۰,۱	۲۸,۳	۲۱,۲	۴۱,۲	عدم سوءاستفاده از موقعیت و قدرت	
۱۲,۱	۵	۱۱,۵	۲۳,۵	درستکاری در روابط اجتماعی و فعالیت‌های حرفه‌ای و اقتصادی	
۹,۲	۵	۱۱,۵	۱۱,۸	میانگین نمره گویه‌ها	
۱,۸	۱,۷	۳,۸	۰	سؤال کلی: در مجموع رعایت اخلاقیات را تا چه اندازه معیار مهمی برای دین‌داری می‌دانید؟	

۴,۳	۳,۳	۳,۸	۵,۹	حفظ حجاب و استفاده نکردن از آرایش غلیظ و پوشیدن لباس های تنگ در مقابل مردان نامحرم توسط زنان
۲,۵	۳,۳	۳,۸	۰	پرهیز از نگاه همراه با لذت به نامحرم
۳,۱	۳,۳	۵,۸	۰	پرهیز از مصرف مشروبات الکلی
۲,۵	۳,۳	۳,۸	۰	عدم استفاده از زنجیر، دستبند، یا انگشتر طلا توسط مردان
۳,۱	۱,۷	۳,۸	۳,۹	رعایت طهارت و نظافت
۲,۵	۱,۷	۳,۸	۲	داشتن ظاهر دینی (مانند طرز پوشش، نحوه پیرایش محاسن و...)
۳,۷	۳,۳	۷,۷	۰	میانگین نمره گویه‌ها
۳,۱	۱,۷	۷,۷	۰	سؤال کلی: در مجموع رعایت شریعات فردی را تا چه اندازه معیار مهمی برای دین‌داری می‌دانید؟
۰,۶	۰	۱,۹	۰	امر به معروف و نهی از منکر
۲,۵۶	۰۹.۴	۳,۹۶	۴,۲۲	رفت و آمد با دوستان و آشنایانی که پابندی دینی بیشتری دارند
۲,۹۵	۴۱.۴	۴,۲۷	۴,۵۵	اهتمام دینی در خانواده (مانند اهمیت دادن به ملاک‌های دینی در انتخاب همسر و...)
۲,۸۸	۴۶.۴	۴,۴۴	۴,۴۸	پرداخت خمس و زکات
۲,۴۲	۳۸.۴	۴,۲۹	۴,۴۷	داشتن مرجع تقلید مشخص و عمل بر اساس فتاوی‌ای او (برای افرادی که خود مجتهد نیستند)
۲,۶۲	۳۱.۴	۴,۲۷	۴,۲۴	شرکت در جنگ برای دفاع از اسلام و مسلمین و یا حمایت از کسانی که به این جنگ می‌روند.
۷۱.۲	۳۸.۴	۲۷.۴	۴۹.۴	میانگین نمره گویه‌ها
۸۶.۲	۴۵.۴	۴۲.۴	۴۷.۴	سؤال کلی: در مجموع رعایت شریعات جمعی را تا چه اندازه معیار مهمی برای دین‌داری می‌دانید؟

بعد شریعات فردی

بعد شریعات جمعی

فصلنامه علمی-پژوهشی

۴۸

دوره چهارم
شماره ۴
زمستان ۱۳۹۰

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

جدول شماره ۲. نتایج تفصیلی سؤال باز (موضوعاتی که به عنوان معیار دین‌داری معرفی شده‌اند)

شماره	موضوع	روحانیان حوزوی	روحانیان دانشگاهی	دانشگاهیان	کل
۱	اعتقاد به خدا	۲.۴۱	۲.۲۱	۳.۲۸	۱.۳۰
۲	اعتقاد به نبوت	۵.۲۳	۵.۱۱	۵	۱.۱۲
۳	اعتقاد به قیامت	۸.۱۱	۵.۱۱	۵	۲.۹
۴	اعتقاد به عدل	۰	۸.۳	۷.۱	۸.۱
۵	اعتقاد به امامت	۹.۵	۸.۳	۳.۳	۳.۴
۶	دانستن پرهان‌های مربوط به اصول دین	۰	۸.۳	۳.۳	۵.۲
۷	دانستن پرهان‌های مربوط به فروع دین	۰	۸.۵	۳.۳	۱.۳
۸	احساس خوف نسبت به خداوند	۰	۸.۳	۳.۳	۵.۲
۹	دوست داشتن خداوند	۹.۳	۸.۳	۷.۱	۱.۳
۱۰	دوست داشتن پیامبر و امامان	۲	۸.۳	۷.۱	۵.۲
۱۱	اقامه نماز	۰	۷.۷	۳.۳	۷.۳
۱۲	گرفتن روزه	۰	۷.۷	۷.۱	۱.۳
۱۳	خواندن قرآن	۰	۹.۱	۰	۶.۰
۱۴	به جا آوردن حج	۰	۰	۷.۱	۶.۰
۱۵	صداقت	۰	۵.۱۱	۱۵	۲.۹
۱۶	رعایت حقوق دیگران	۰	۸.۵	۳۰	۹.۱۲
۱۷	شرکت در فعالیت‌های خیرخواهانه	۰	۸.۵	۳.۸	۹.۴
۱۸	درستکاری در روابط اجتماعی و حرفه‌ای	۰	۸.۵	۵	۷.۳
۱۹	داشتن ظاهر دینی	۹.۳	۹.۱	۳.۳	۱.۳
۲۰	امر به معروف و نهی از منکر	۰	۰	۷.۱	۶.۰
۲۱	دادن زکات	۰	۹.۱	۰	۶.۰
۲۲	اعتقاد به هدفمندی جهان	۲	۸.۵	۰	۵.۲
۲۳	خیرخواهی	۲	۸.۵	۳.۳	۷.۳
۲۴	داشتن فضیلت‌ها و ارزش‌های دینی	۲	۷.۷	۰	۱.۳
۲۵	عمل صالح	۹.۳	۶.۹	۰	۳.۴
۲۶	انجام واجبات و ترک محرمات	۲	۳.۱۷	۰	۱.۶
۲۷	باطن	۲	۹.۱	۰	۲.۱

فصلنامه علمی-پژوهشی

۴۹

مقایسه تجربی
معیارهای ...

شماره	موضوع	روحانیان حوزوی	روحانیان دانشگاهی	دانشگاهیان	کل
۲۸	تقوا	۰	۸.۳	۷.۱	۸.۱
۲۹	بردباری و صبوری	۰	۰	۷.۱	۶.۰
۳۰	آینده‌نگری	۰	۰	۷.۱	۶.۰
۳۱	خود را در محضر خدا دیدن	۰	۹.۱	۵	۵.۲
۳۲	خوش اخلاقی	۰	۰	۳.۳	۲.۱
۳۳	شهامت دفاع از حق	۰	۰	۷.۱	۶.۰
۳۴	پرهیز از غیبت	۰	۰	۳.۳	۲.۱
۳۵	اعتقاد به ظهور امام زمان (عج)	۰	۰	۷.۱	۶.۰
۳۶	امانت‌داری	۰	۸.۵	۰	۸.۱
۳۷	کسب روزی حلال	۰	۸.۳	۰	۲.۱
۳۸	پاکی قلب	۰	۹.۱	۰	۶.۰
۳۹	رعایت حقوق خود	۰	۹.۱	۰	۶.۰
۴۰	اهتمام به امور مسلمین	۰	۸.۳	۰	۲.۱
۴۱	تلاش برای پیروزی حکومت اصلاح اسلامی	۰	۹.۱	۰	۶.۰
۴۲	پرهیز از سخن لغو	۰	۹.۱	۰	۶.۰
۴۳	پرهیز از تهمت	۰	۹.۱	۷.۱	۲.۱
۴۴	عمل کردن به قول و پیمان	۰	۸.۳	۰	۲.۱

فصلنامه علمی-پژوهشی

۵۰

دوره چهارم
شماره ۴
زمستان ۱۳۹۰

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

منابع

۱. ابراهیم آبادی، حسین (۱۳۸۲)، «مطالعات فرهنگی و تربیتی آموزش عالی؛ ضرورت بسط و دلایل گسترش»، *فرهنگ اندیشه*، شماره ششم، صص ۳۹-۵۵.
۲. احمدی، اصغر (۱۳۷۸)، «نگرش حوزویان و دانشگاهیان نسبت به یکدیگر»، *راهبرد فرهنگ*، شماره سوم، صص ۱۳۷-۱۲۶.
۳. افروغ، عماد (۱۳۷۳)، «دین و قشربندی اجتماعی»، *راهبرد*، شماره سوم، صص ۱۱۹-۱۰۳.
۴. افروغ، عماد (۱۳۷۹)، «پنج رویکرد به وحدت حوزه و دانشگاه»، *بازتاب اندیشه*، شماره ۱۰، صص ۵۵-۶۰.
۵. ایمانی، مصطفی (۱۳۸۲)، «دیوانسالاری و رشد علمی در دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی ایران»، *فرهنگ اندیشه*، شماره ششم، صص ۱۲۵-۸۹.
۶. اینگلهارت، رونالد و پپیا نوریس (۱۳۸۷)، *مقدس و عرفی: دین و سیاست در جهان*، مترجم: مریم وتر، تهران: کویر.
۷. برگر، پیتر (۱۳۸۴)، «برخلاف جریان»، در: سراج‌زاده، سید حسین، *چالش‌های دین و مدرنیته: مباحثی جامعه‌شناختی در دین‌داری و سکولار شدن*، تهران: طرح نو.
۸. بشیری، حسین (۱۳۸۲)، «جامعه‌شناسی مذهبی ماکس وبر و جایگاه اسلام در آن»، *عقل در سیاست*، تهران: نگاه معاصر، صص ۴۹۸-۴۵۵.
۹. بندیکس، راینهارد (۱۳۸۲)، *سیمای فکری ماکس وبر*، مترجم: محمد رامبد، تهران: انتشارات هرمس.
۱۰. پارسونز، تالکوت (۱۳۷۹)، «ساخت‌های منطقی جامعه‌شناسی دین ماکس وبر»، مترجم: یدالله موقن، *عقلانیت و آزادی، مقالاتی از ماکس وبر و درباره ماکس وبر*، تهران: انتشارات هرمس، صص ۷۲-۲۹.
۱۱. پالس، دانیل (۱۳۸۲)، *هفت نظریه در باب دین*، ترجمه و نقد: محمد عزیز بختیاری، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
۱۲. حسامی، فاضل (۱۳۸۲) «اسلام، آن‌گونه که مشاهده کردم»، *فصلنامه معرفت*، شماره ۷۲، صص ۸۸-۹۴.
۱۳. حسن‌زاده، اکرم و تقی‌زاده، احسان (۱۳۸۱)، «مقایسه نظام آموزشی حوزه و دانشگاه»، *فصلنامه دانشگاه اسلامی*، سال ششم، شماره ۱۴، صص ۲۶-۱.
۱۴. حسنی، سید محمد ابراهیم (۱۳۸۲)، «نقش روحانیت شیعه در گستره فرهنگ دینی بعد از انقلاب اسلامی»، *اندیشه انقلاب اسلامی*، پاییز و زمستان ۱۳۸۲، شماره ۷ و ۸.
۱۵. خدایاری فرد، محمد (۱۳۸۵)، *آماده‌سازی و هنجاریابی مقیاس سنجش دین‌داری دانشجویان*، تهران: دانشگاه تهران.
۱۶. دورکیم، امیل (۱۳۸۳)، *صور بنیانی حیات دینی*، مترجم: باقر پرهام، تهران: نشر مرکز.
۱۷. رجب‌زاده، احمد (۱۳۸۲)، «دانشگاه و دین در ایران»، *فرهنگ اندیشه*، شماره ششم، صص ۲۹-۷.

۱۸. سراج‌زاده، سید حسین (۱۳۸۲)، «مقتضیات هنجاری علم مدرن و مسائل اجتماعی و فرهنگی دانشگاه‌ها»، *فرهنگ اندیشه*، شماره ششم، صص ۳۷-۳۱.
۱۹. سراج‌زاده، سید حسین (۱۳۸۴)، «بررسی تعریف عملیاتی دین‌داری در پژوهش‌های اجتماعی»، در سراج‌زاده، سید حسین، *چالش‌های دین و مدرنیته: مباحثی جامعه‌شناختی در دین‌داری و سکولار شدن*، صص ۸۷-۵۷، تهران: طرح نو.
۲۰. سراج‌زاده، سید حسین و محمدرضا پویافر (۱۳۸۶)، «مقایسه تجربی سنج‌های دین‌داری: دلالت‌های روش‌شناسانه کاربرد سه سنج در یک جمعیت»، *مجله جامعه‌شناسی ایران*، سال هشتم، شماره ۴.
۲۱. سراج‌زاده، سید حسین و محمدرضا پویافر (۱۳۸۷)، «دین و نظم اجتماعی: بررسی رابطه دین‌داری با احساس آنومی و کجروی در میان نمونه‌ای از دانشجویان»، *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تربیت معلم، ویژه‌نامه علوم اجتماعی (مسائل اجتماعی ایران)*، سال ۱۶، شماره ۶۴.
۲۲. سروش، عبدالکریم (۱۳۷۷)، «دین اقلی و اکثری»، *کیان*، شماره ۴۱.
۲۳. سروش، عبدالکریم (۱۳۷۸)، «اصناف دین‌ورزی»، *کیان*، شماره ۵۰.
۲۴. شاینر، لاری (۱۳۸۴)، «مفهوم سکولار شدن در پژوهش‌های تجربی»، در سراج‌زاده، سید حسین، *چالش‌های دین و مدرنیته: مباحثی جامعه‌شناختی در دین‌داری و سکولار شدن*، صص ۴۱-۱۷، تهران: طرح نو.
۲۵. شجاعی زند، علیرضا (۱۳۸۰)، *دین، جامعه و عرفی‌شدن*، تهران: نشر مرکز.
۲۶. شجاعی زند، علیرضا (۱۳۸۴)، «مدلی برای سنجش دین‌داری در ایران»، *مجله جامعه‌شناسی ایران*، دوره ششم، شماره ۱، صص ۶۶-۳۴.
۲۷. شجاعی زند، علیرضا (۱۳۸۸)، *جامعه‌شناسی دین ۱: درباره موضوع*، تهران: نشرنی.
۲۸. صدری، احمد (۱۳۸۶)، *جامعه‌شناسی روشنفکران ماکس وبر*، مترجم: حسن آبنیکی، تهران: کویر.
۲۹. غریب خواجه، سعید و حسینعلی میرزایی (۱۳۸۳)، *بررسی نگرش فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و دینی دانشجویان دانشگاه علوم پزشکی تبریز و برخی عوامل مؤثر بر آن*، جهاد دانشگاهی استان آذربایجان شرقی، گروه پژوهش اجتماعی.
۳۰. غیاثوند، احمد (۱۳۸۰)، «بررسی فرایند جامعه‌پذیری دینی جوانان؛ مطالعه موردی دانشجویان دانشگاه تهران، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته جامعه‌شناسی*، دانشگاه تهران.
۳۱. فروند، ژولین (۱۳۸۳)، *جامعه‌شناسی ماکس وبر*، مترجم: عبدالحسین نیک‌گهر، تهران: انتشارات توتیا.
۳۲. کاظمی، عباس و مهدی فرجی (۱۳۸۱)، *بررسی رابطه استفاده از اینترنت و ماهواره با وضعیت دین‌داری دانش‌آموزان و دانشجویان*، مرکز تحقیقات، مطالعات و سنجش برنامه‌های صدا و سیما.
۳۳. کچویان، حسن (۱۳۷۸)، «معضله یا بحران هویت؟»، *راهبرد فرهنگ*، شماره سوم، صص ۱۶-۷.
۳۴. کوزر، لیویس (۱۳۸۰)، *زندگی و اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی*، مترجم: محسن ثلاثی، تهران: انتشارات علمی، چاپ نهم.
۳۵. گلکار، سعید (۱۳۸۶)، «بررسی رابطه نظام پهلوی و دانشگاه در ایران»، *دانشگاه اسلامی*، سال یازدهم، شماره ۳.

۳۶. مجتهد شبستری (۱۳۸۳)، *تأملاتی بر قرائت انسانی از دین*، تهران: طرح نو، چاپ دوم.
۳۷. ملکیان، مصطفی (۱۳۷۸)، «سخنی در چند و چون ارتباط اسلام و لیبرالیسم»، *کیان*، شماره ۴۸.
۳۸. مهدوی، مهدی (۱۳۸۳)، «سنجه‌های دین‌داری: بررسی تجربی دین‌داری کاربران اینترنتی»، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته پژوهش اجتماعی*، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران.
۳۹. میرزا محمدی، محمدحسن و علی صحبت‌لو (۱۳۸۶)، «تبیین اهداف مشترک حوزه و دانشگاه»، دانشگاه اسلامی، سال یازدهم، شماره ۳.
۴۰. میرسندهی، سید محمد (۱۳۸۳)، «مطالعه میزان و انواع دین‌داری دانشجویان»، *پایان‌نامه دکتری*، دانشگاه تربیت مدرس تهران.
۴۱. نائی، هوشنگ و تقی آزاد ارمکی (۱۳۸۵)، «سکولاریسم و رابطه آن با تحصیلات عالی (مطالعه موردی جامعه شهری تهران)»، *مجله جامعه‌شناسی ایران*، دوره هفتم، شماره ۳.
۴۲. نیک‌پی، امیر (۱۳۸۰)، «نگاهی به برخی تحولات دینی در ایران معاصر»، *نامه انجمن جامعه‌شناسی ایران*، ۳ (۳).
۴۳. واخ، یواخیم (۱۳۸۰)، *جامعه‌شناسی دین*، مترجم: جمشید آزادگان، تهران: انتشارات سمت، ۱۳۸۰.
۴۴. وبر، ماکس (۱۳۷۴)، *اخلاق پروتستان و روح سرمایه‌داری*، مترجم: عبدالمعبود انصاری، تهران: انتشارات سمت.
۴۵. همیلتون، ملکم (۱۳۷۷)، *جامعه‌شناسی دین*، مترجم: محسن ثلاثی، تهران: مؤسسه فرهنگی انتشارات تبیان.
۴۶. یوسفی اشکوری، حسن (۱۳۷۵)، «روحانیت شیعی و غرب»، *کیان*، شماره ۳۵.

47. Berger, Peter (1967), *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*, New York: Anchor Books.
48. Dijong, G. F Faulkner, J. E. & Warland, R. H. (1976), "Dimensions of Religiosity Reconsidered: Evidence from a Cross-cultural Study", *Social Forces*, 54 (4), pp. 866-889.
49. Glock, Charlez, (1959), "The Religious Revital in America", in Jane Zahn eel, *Religioin and the Face of America*, Berekly, University Extension.
50. Gordon, Graham (1992), "Religion, Secularization and Modernity", *Philosophy*, 67 (260), pp.183-197.
51. Graeme Smith (2008), *A Short History of Secularism*, London: I. B. Tauris & Co Ltd.
52. Hallahmi, B. and Micheal Aryle (1997), *The Psychology of Religious Behavior, Belief and Experience*, London: Rutledge.
53. Hamilton, B. Malcolm (1995), *Sociology of Religion*, London: Routledge.
54. Herbert, David (2003), *Religion and Civil Society: Rethinking Public Religion in the Contemporary World*, Hampshire, England: Ashgate.
55. Johnston, Ronald. L., (1988), *Religion in Society*, USA: Pprentice Hall.

56. Parsons, Talcott (1965), "Introduction" in Max Weber, *The Sociology of Religion*, translated by E. Fischoff, London: Methuen.
57. Serajzadeh, Seyed Hossein (1998), *Muslims Religiosity and Delinquency: An Examination of Iranian Youth*, PhD Dissertation, University of Essex, UK.
58. Stark Rodney & Charles Glock (1970), *American Piety: the Nature of Religious Commitment*, California: University of California Press.
59. Stark, Rodney (1963), "On the Incompatibility of Science and Religion", *Journal for Scientific Study of Religion*, No. 3, pp. 3-20.
60. Stark, Rodney (1971), "The Economics of Piety", in Gerald W. Thielbar and Saul D. Feldman, eds., *Issues in Social Inequality*. Boston: Little Brown.
61. Stark, Rodney (1986) "The Class Basis of Early Christianity", *Sociological Analysis*, 47 (3), pp. 216-225.
62. Swatos, W. JR Editor (1998), *Encyclopedia of Religion and Society*, California: Altamira Press.
63. Walter H. Capps (1987), *Society and Religion*, in *Encyclopedia of Religion* / Lindsay Jones, editor in chief. 2nd ed. p. cm. Macmillan Reference USA, An imprint of Thomson Gale, pp. 8461-8469.
64. Weber, Max (1904-05/1992), *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. Trans. T. Parsons, London: Routledge.
65. Weber Max, (1958), "The Social Psychology of the World Religions", in *From Max Weber: Essays in Sociology*, ed. H. H. Gerth and C. Wright Mills, New York: Oxford University Press.
66. Weber, Max (1922/1993), *The Sociology of Religion*, English translation by Ephraim Fischoff, Washington: Beacon Press.
67. Wilson, Bryan (1982), *Religion in Sociological Perspective*, New York: Oxford University Press.

